

Filozófiai gondolkodás vagy filozófálgató esszéisztika?

Megjegyzések Márkus György Viták és irányzatok a marxista filozófiában¹ c. cikkéhez

A nemzetközi munkásmozgalom forradalmi elmélete, a marxizmus—leninizmus, gyakorlati orientációjánál fogva mindig is szorosan összekapcsolódott a legkülönbözőbb természet- és társadalomtudományi témaköröket érintő vitákkal; bizonyos leegyszerűsítéssel megkockáztatható az a állítás, hogy e „természete szerint kritikai” elmélet egyenesen ilyen vitákban keletkezett s nyert további termékeny impulzusokat. A viták tehát nem idegenek az egyre differenciáltabbá kimunkálódó marxista—leninista elmélettől, amely a történelemben először involválja a valóságos tényállások tudományos, de egyben elkerülhetetlenül ideológikus elemzésén alapuló aktív belenyúlást a társadalmi lét spontán fejlődésébe, s a gyakorlati tapasztalatok és elvi megfontolások egész tárházát gyűjtötte össze a belenyúlás teleológiájára nézve.

Bár az egyes szaktudományok tárgya és az ezeket érintő viták közvetve — filozófiai síkon — is megjelennek, mégis megengedhetetlen lenne a marxizmus—leninizmus filozófiáját — akár csak egyes diszciplináit is — egyszerűen azonosítani bármely szaktudománnyal — ebből következően vitáik is elvileg különböznek egymástól. Az egyes filozófiai diszciplinák — vagy akár az egész filozófia — felvehetik magukba a szaktudományos elméletek valamennyi lehetséges alternatíváját, a szaktudományokban elért ismeretek egész állagát (igaz, sokszor csupán egy-egy csomópont által reprezentálva), s ily módon szakadatlanul konkretizálódva termékenyen visszahatnak a szaktudományok gyakorlatára. A modern tudományszervezési eljárások nemcsak lehetővé, hanem mind hatékonyabbá teszik azt az integrációt, melyben az egyre inkább termelőerőként funkcionáló szaktudományok gyorsuló ütemű differenciálódása mellett is létrejöhet e kölcsönhatás. De ez a kölcsönhatás nem jött és nem jön létre feltétlenül.

A munkásmozgalom története arra int, hogy e viták — tárgyak ontikus szintje szerint különböző mértékű közvetítéssel — társadalmi-politikai jellegűek is, amennyiben felléptük egyben különböző osztályok, rétegek, csoportok érdekeinek és szükségleteinek ideológiai kifejeződése.

Ma már egyenesen közhelyként hangzik, hogy a dogmatizmus idején a voluntarista indítékok nyomán is elsőkélyesített filozófiai elmélet preszkriptív szerepet kapott szinte valamennyi szaktudomány fejlődését illetően. (E dogmatizmus dogmatikus önmeghaladási kísérlete volt pl. Sztálin nyelvtudományi munkáinak közzététele minden külsőségével együtt.) A dogmatizmus felett gyakorolt elmélyült és határozott kritika együtt járt az ipar s kiváltképp a hadiipar fejlődésének szükségletei által kikényszerített szaktudományos

¹ Kortárs 1968/7. sz.

információk mennyiségi megnövekedésével, ez azután, egyéb társadalmi körülményekkel karöltve, kitermelte a szaktudományok bizonyos dezideologizációjának igényét. Szintén közismert tény, hogy a filozófiai elméletnek és szaktudományos gyakorlatnak a szaktudományos továbbhaladás számára termékeny kölcsönhatása² — legalábbis sokak szemében — most egy másik extrém pozíció irányából vált kérdésessé. A szaktudományok polgári képviselőinek eredményeivel való korrespondencia ugyanis megteremtette az ezekkel az eredményekkel igen áthatóan, és éppen ezért sokszor alig észrevehetően összefonódott, nem egyszer nagyhatású módszertanba ágyazódott ideológiai elképzelések kritikátlan átvételének lehetőségét. Ilymódon mármost a szóban forgó téma körüli filozófiai viták egyik pólusáról gyakran a marxizmus — leninizmus *polgári* korrekcióját vagy revízióját célozták (és célozzák) a szaktudományokban vagy a korrelációjukat illetően felmerülő tények elmélyült analízise helyett. Eközben az elmélkedés tárgya kizárólag önmaga lesz, túl a tények s az őket megközelítő tudományos tevékenység birodalmán. Ez viszont — miután így megfosztják tárgyának — mégoly relatív — totalitásától — az egész filozófia (javarészt diszciplinánként történő) kérdésessé tételére vezethet, e filozófiát mint idejétmúlt sablont, sőt visszafelé húzó erőt, dogmát állítja elénk.

Könnyen belátható, hogy a tudományos elméletet előfeltételező marxizmus — leninizmus számára az ilyen eljárás, történeti-társadalmi jelentőségének megfelelően, közvetlenül a politikai gyakorlatot érintő kérdés. Mégpedig annak kérdése, hogy képes lehetne-e egy ily módon (előítéletyszerűen átvett ideológiák által) dezorganizált elmélet olyan koherens gondolatrendszert adni a nemzetközi munkásmozgalom, a marxista — leninista pártok számára, amely a különböző reális, gyakorlati problémák konkrét és optimális eldöntéséhez szükséges elemzés hatékony instrumentuma lehetne.

E kérdés határozott felvetését megkívánja a nemzetközi munkásmozgalom jelenlegi szituációja. Ugyanakkor pedig egyértelmű megválaszolását megkönnyíti, hogy — figyelembevée a termelőerők technikai fejlettségének összefüggését az adott történelmi helyzet politikai erőviszonyaival — az osztályharc arzenáljában egyre fokozottabb szerepet kapnak az ideológiai harc eszközei. Márcsak ezért is teljesen tarthatatlan lenne azt állítani, hogy, egy kíváncsnak feltüntetett politikai policentrizmus mintájára, valamiféle ideológiai policentrizmusra lenne szükség — vagy akárcsak arra, hogy minden egyes felmerülő problémára, külön-külön „átfogó” filozófiai elméleteket kelljen kidolgozni a probléma konkrét elméleti megragadása helyett, mint ahogyan ezt nálunk némelyek az „elidegenedés-elmélet” diszciplinaszerű bevezetésével sugallták az elidegenedés kategóriája körüli viták idején. Ennek az ötletnek a mélyén persze magának az elidegenedésnek elvont és differenciálatlan fogalma, sőt még inkább fatalisztikus képzeje rejlett.

Mindezekután, úgy hisszük, már világosabban körvonalazódik, hogy mi „számít” a marxista — leninista filozófián belüli vitának s mely álláspont az, amely e filozófiával en bloc vitázik.

*

² E kölcsönhatás nyilvánvaló a polgári tudományelmélet egyes képviselői számára is. Vö. S. E. Toulmin: *Foresight and Understanding: An Inquiry into the Aims of Science*. Bloomington 1961.

Említett cikkében Márkus György a marxista—leninista filozófiát — igaz, megengedhetetlenül szimplifikálva — „terjedelmi” avagy „standard” filozófiai felfogásnak minősíti, miközben vitázó (bár olykor egyben-másban egyetértő) irányzatokra osztja fel. Ezen intézményes, bürokratikus és dogmatikus „terjedelmiségen” túl kellene most már léteznie az autentikus marxizmus birodalmának, amelyet az (irányzatként csupán tévedésből megtűrt) „szcientisták” (mint pl. Amsterdamski), az „ideológiakritikus” esszéisták (Kotakowski, Bauman, Baczkó), továbbá Lukács György egy mindeddig nem publikált kései műve (*Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*), valamint Heller Ágnes és Vajda Mihály egy-egy tanulmánya hivatott képviselni. Mielőtt azonban e nyilvánvalóan szegényes helyzetkép részletesebb elemzésébe bocsátkoznánk, szükségesnek látszik néhány olyan elemi kérdés tisztázása, amelyeket nem csupán e felosztás Márkus által sem titkolt önkénye vet fel, hanem már a felosztásban is kifejeződő, de egyúttal expressis verbis kinyilvánított koncepció is. Márkus a marxista filozófia — szerinte helytelen — „terjedelmi” felfogását abban látja, „hogym... a marxista filozófia — szemben az egyes anyagi jelenségek, rendszerek ... különös törvényszerűségeit tanulmányozó szaktudományokkal — a valóság, azaz a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeinek tudománya. A filozófia általánosítja s ezáltal egy egységes világképbe és világnézetbe szintetizálja a szaktudományok eredményeit s így egyben módszertani útmutatóul is szolgál ezek számára. E meghatározás kiegészül azzal, hogy az így felfogott dialektikus materializmus mellett a marxista filozófiának, mint egységes világnézetnek szerves alkotórészét s másik alapdiszciplináját alkotja a társadalom sajátos, legáltalánosabb fejlődéstörvényeinek tudománya, a történelmi materializmus.”³ Legelső s egyben legmegtévesztőbb ellenérve e „standard” terjedelmiséggel szemben pedig a következőképp hangzik: „Mindennek előtt határozott ellenvetések merültek fel a tekintetben, vajon egyáltalán alkalmas-e a 'legáltalánosabb törvények' fogalma arra, hogy a filozófia sajátos vizsgálódási területét a szaktudományokétól elhatárolja. Egyrészt vannak olyan szaktudományos állítások (pl. egyes igen általános fizikai tételek), amelyek kivétel nélkül minden jelenségre érvényesek, s ugyanakkor mégsem tartoznak a filozófiához, másrészt viszont a marxista filozófiának egész, napjainkban különösen nagyfontosságú ágai vannak (etika, esztétika, ismeretelmélet stb.), amelyek semmiképp sem férnek be e meghatározás keretei közé.”⁴

Ezen ellenvetések azon alapulnak, hogy szerzőjük nem tesz különbséget az egyes szaktudományokban (s így adott esetben a fizikában) megfogalmazott mégoly általános törvények és a dialektika törvényei között. (Nem is szólva arról, hogy ugyanazon általános fizikai törvény érvényességi körébe eső jelenségek a maguk totalitásában nagyon is különbözhetnek egymástól.) Pedig a dialektika törvényeit még a dogmatizmusra leginkább hajlamos vélemények is mint a „legáltalánosabb” törvényeket említik. Kétségtelen tény persze, hogy a javarészt ismeretterjesztő brosrák, ill. tankönyvek írói közül kikerülő dogmatikus szerzők többsége nem világítja meg eléggé differenciáltan e különböző természetű törvények viszonyát, s maga a dialektika is torz alakot ölt náluk. Ezzel kapcsolatban a fogalmi meghatározások precízebbé tételét célzó valamennyi kritikai megnyilvánulás egyenesen nélkülözhetetlen

³ Kortárs 1110. o.

⁴ Uo. 1113. o.

a marxista elmélet számára; Georg Klaus pl. ilyen értelmű termékeny kritikát gyakorolt Tugarinov, Gropp, John, Stern s *A marxista filozófia alapjai* c. kézikönyv szerzőinek egyes kijelentései felett.⁵

Mármost a szóban forgó természeti törvények, ill. az őket megfogalmazó tételek dezantropomorf tudást rögzítenek az objektivitás megfelelő relatív totalitására vonatkozóan. (Éppen e funkciójuk szerint konstituálja őket az objektív dialektika.) Ám ezzel még korántsem merítettük ki a tudományos gyakorlat ama folyamatának teljességét, melyben az egyes törvényszerűségeket megfogalmazó tételek megszületnek. A newtoni fizika pl. a jelenségek meghatározott körére nézve feltétlen érvénnyel bíró törvényeket mondott ki. Ezt követően azonban a modern fizika, mindennekelőtt a relativitáselmélet és a kvantummechanika kidolgozásával, egyetemesebb eredményekre jutott, s Newton törvényeit a maga átfogóbb érvényű törvényeihez viszonyítva specifikus törvényekké változtatta át. De az e továbbhaladásban megjelenő összefüggés általános törvényszerűsége — mégpedig a történelemben végbemenő konkrét társadalmi gyakorlattal való korrelációjában — egyúttal a dialektika tárgya.

A visszatükrözés elvének rendszeres alkalmazásával talpraállított — azaz materialista — dialektika felismerte, hogy a törvények szubsztrátumának objektív mozgása szétválaszthatatlanul egységes folyamattá kapcsolódik az egyre komplexebb totalitásokat átfogó törvények megfogalmazása felé történő szubjektív előrenyomulással. E dialektika azután aszerint tagolódik objektív és szubjektív dialektikára, hogy a fentiek közül közvetlenül mely összefüggés a vizsgálódás tárgya: az alapvető kategóriák rendszere, egymásba való kölcsönös átmenetük, törvényszerű kapcsolatuk-e vagy a mindezt szubjektíve megközelítő fogalmi megismerés funkcionális és szerkezeti törvényei, vagy épp e megismerés objektív feltételei stb., noha a határok itt természetesen elég relatívak, elasztikusak, s e területek közvetlenül átmennek egymásba, ill. jelen vannak egymásban. Ily módon a dialektika a praxis által indukált s rá visszaható tartalmi továbbhaladás elvével éppen a dezantropomorf tudást veszi fel magába, azt, ahogyan a szakadatlanul változó objektivitás vizsgálata folytán e tudás a szaktudományos megismerés gyakorlatában ténylegesen létrejön. A tudományos megismerésre nézve ezáltal feltétlennek bizonyul a tartalomtól való függés. Joggal jegyzi meg Hegel, hogy „csak a *tartalom természete* lehet az, ami a tudományos megismerésben *mozog* . . .”⁶ Ugyanakkor a dialektika törvényei nem kizárólag utólagos böcs összefoglalások, hanem, funkciójuknál fogva, amennyiben felismerik őket, fontos mozzanatai lehetnek minden szaktudományos praxisnak. Világosan belátható ez, ha megvizsgálunk néhány, egymáshoz specifikusként, ill. általánosként viszonyuló természeti törvényt (pl. a mechanikus energia hővé, ill. elektromos energiává való átalakulására vonatkozó valamennyi specifikus törvényt, s az energiamegmaradás általánosabb törvényét), továbbá az adott esetben hozzájuk kapcsolódó egyik ún. „legáltalánosabb törvényt” (pl. a kvantitatív változások kvalitatív változásokba való átcsapásának törvényét). Mert e „legáltalánosabb” törvényekben éppen a megismerés — ellentmondások egész során át végbemenő — tartalmas továbbhaladása jelenik meg, vagyis fokozatosan maga a tartalom,

⁵ Vö. G. Klaus: *Spezielle Erkenntnistheorie. Prinzipien der wissenschaftlichen Theorienbildung*. Berlin 1965. 96—104. és 260—264. o.

⁶ G. W. F. Hegel: *Wissenschaft der Logik* I. Leipzig 1951. 6. o.

amely éppen a praxistól elválaszthatatlan megismerésben ellentmondásosként tárul fel, mégpedig ahogyan ezt a megismerést a társadalmi gyakorlat folyamán a fogalmi gondolkodás eszközeivel véghezvisszük. Eközben az objektivitás egyre konkrétan megismert relatív totalitásai jönnek létre ezen objektivitás abszolút totalitásának végtelen approximációjában.

Anélkül, hogy itt részletesen kitérhetnénk a dialektika funkcionális és szerkezeti problémáira, megemlíthető, hogy a dialektikának ez a tartalom szerinti önmagát megszüntetve-megőrző természete magának a dialektikus gondolkodásnak a szerkezetén is megmutatkozik. A szubjektív dialektikában a fogalmi megismerés tartalmisági elvét érvényesítő dialektikus logika törvényei ugyanis mintegy megszüntetve-megőrzik, meghatározott módon negálják és feltételezik egyúttal a tárgy szempontjából vett érzéki közvetlenség szintjén feltétlen (a reflexió szintjén pedig részleges) érvényű formális logika törvényeit. (Ha a logikai szféra speciális adottságai nem is tesznek lehetővé túlzott analógiákat más szaktudományos problémákkal kapcsolatban.)

Dialektika és szaktudomány között tehát termékeny kölcsönhatás lehetséges, s a dogmatikus fatalizmus — amely preferálta bizonyos tételek elsőbbségét szaktudományos tényállásokkal szemben — mint jelenség semmiképpen sem bizonyítja a dialektika törvényeinek manapság sűrűn hangoztatott érvénytelenségét, hanem csupán az efféle preszkripciók jogosulatlanságát.⁷

Engels pl., éppen a dialektika roppant módszertani lehetőségeit látva, így írt: „E modern materializmus . . . lényegileg dialektikus és nincs többé szüksége a többi tudomány felett álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tu-

⁷ E tekintetben nem érdektelen utalnunk a pozitivisták K. R. Poppernek a dialektika, a hisztórizmus és a „totalitarizmus” elleni harc jellegzetes képviselőjének nézeteire. Popper egyfelől az ellentmondás kategóriáját — szigorúan formális értelemben is megengedhetetlen módon — önmagában negatív tautológiának veszi, mellyel szerinte teljességgel értelmetlen lenne bármilyen valóság megközelítése, s úgy véli: „bizonyosak lehetünk ama megállapításunkban, hogy az empirizmus egyik vagy másik formája adja a tudományos módszer azon egyedüli interpretációját, melyet manapság komolyan lehet venni”. Majd másfelől kifejti: „rendkívül jellemző a tudományos módszerre, hogy a tudósok fáradtságot nem kímélve kritizálnak és vizsgálnak meg tesztek segítségével valamely kérdéses elméletet. Kritizálás és tesztelés együttesen lép fel; az elméletet nagyon különböző oldalakról éri kritika, hogy megtalálhatóvá váljanak azok a pontok, amelyek sebezhetőnek bizonyulhatnak . . . E trial-and-error-módszer lényegében a kiválasztás módszere . . . a legalkalmasabb elmélet továbbélése a kevésbé alkalmas elméletek kiválasztása által biztosítható . . .” Az élő organizmusok is alapvetően ezt a módszert alkalmaznak az alkalmazkodás folyamatában.” K. R. Popper: *Was ist Dialektik?* In: *Logik der Sozialwissenschaften*. Hrsg. E. Topitsch, Köln—Berlin 1965. 262., 275., 263., 262. o.) Világos, hogy a falszifikálódás jelenségének leírása, még ha erről nem is óhajt tudomást venni, tulajdonképpen a kategorális összefüggések szintjén messzemenően dialektikus folyamatot mutat be. Itt a tartalom természetének mozgása egymást követő egyre komplexebb relatív totalitásokban jelenik meg, miközben az elméleti megközelítések tárgya e mindenkor relatív totalitásokat közvetlenül negálja, mígnem azután az elmélet megszüntetve-megőrizettként felveszi magába a kiindulópontot s negációját, ám mostmár az ellentétet dialektikus ellentmondássá változtatva azáltal, hogy tárgyának konkrétabb meghatározását adja. Popper ezért helyesen ismer fel analógiát a módszer és az organikus természetben előforduló spontán önreguláló rendszerek gyakorlatára között; a kibernetikai vizsgálódások tárgyául szolgáló rendszerek spontán működése azonban — kifejezetlen, nem tudatos természeti szinten — éppen a dialektika törvényeit igazolja. (Vö. erre nézve G. Klaus: *Kybernetik in philosophischer Sicht*. Berlin 1965. Uő.: *Kybernetik und Erkenntnistheorie*. Berlin 1966.) A Popper által felmutatott összefüggés tehát saját kezében válik a politikai előítéletekből eredő dialektikaellenesség cáfolatává.

domány elé az a követelmény lép, hogy tisztázza helyzetét a dolgoknak és a dolgok ismeretének az egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden különös tudománya felesleges. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan fennmarad, az a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más felolvad a természet és a történelem pozitív tudományában.”⁸

Az elmondottakból kitűnik, Márkus „terjedelmiség” elleni vitája mindenekelőtt általában a dialektika ellen irányul, mégha ember és természet anyagcseréjének társadalmilag, tudatosan, cselekvőn stb. végbemenő konkrét folyamatát félreismerve, egy elvontan emberi praxisra való „visszavonakoztatás” értelmében használja is a valójában sokkalta konkrétabb jelentés tartalmú materialista dialektika terminust. Mindezt egyértelműen igazolja az a tény, hogy félreértve a dialektika funkcióját és abszolutizálva a fogalmi gondolkodás rendszeressége és precizitása iránti valóban rendkívül fontos követelményeket, nem érti meg, hogy a dialektika épp a tartalmiságnak, s nem a tartalmiság elvesztésének elvét mondja ki, nem érti meg továbbá, hogy épp az objektív és szubjektív dialektika összefüggőségének szempontjából nagyon is fontos funkciói *lehetnek* Krajewski ama fejtegetéseinek, melyek folyamán az ellentétek egységének és harcának törvényét illető vizsgálódás abban kulminál, hogy „minden rendszeren (tárgyon) belül található olyan elemek, amelyek meghatározott erővel kölcsönös hatást gyakorolnak egymásra”.⁹ — Megjegyzendő, hogy — kellő ellenbizonyítékok híján — Márkus korántsem kívánja vitatni Krajewski idézett konklúziójának igazságát, s még látni fogjuk, hogyan viszonyul gyakorlatilag Márkus nem-dialektikus gondolkodói módszere a fogalmi gondolkodás rendszeressége és precizitása iránt támasztható elemi követelményekhez.

Magától értetődő, hogy ezek után Márkusban felmerül a kérdés: „valóban több-e az 'ellentmondások harcának' gondolata — Lenin szerint a dialektika központi eszméje — alkalmatlan és félrevezető metaforánál?”¹⁰

Ez a kérdés persze csak kellő pontatlanság következtében merülhet fel ilyen abszurd alakban, mert Lenin álláspontja ez ügyben szó szerint következőképp hangzik: „Röviden a dialektikát úgy határozhatjuk meg, mint az ellentétek egységéről szóló tanítást. Ezzel megragadjuk a dialektika magvát, de ez magyarázatokra és kifejtésre szorul.”¹¹ Eltekinthetünk most attól, hogy Hegeltől Stiehlerig több alkalommal elemezték már ellentét és ellentmondás kategóriájának összefüggéseit anélkül, hogy a kettőt összetévesztették volna egymással. Ám, ha meggondoljuk, eddigi fejtegetéseink alapján nem az „ellentétek egységének” a dialektika egyik fontos kategóriális összefüggését elemi módon kifejező formulája bizonyul „félrevezető metaforának”, hanem sokkal inkább a lenini gondolat megtévesztő átköltése.

Közelebbről tekintve Márkus dialektikaellenes koncepcióját, a közvetlenül fizikai, biológiai stb., vagyis természettudományos állításokra, tételekre és törvényekre hivatkozó, ám mégoly elvont és elégtelenül megalapozott érvelés egyúttal felveti a természet dialektikájának kérdését. Vitathatatlan,

⁸ Engels: *Anti-Dühring*. MEM 20. 26. o.

⁹ Vö. *Kortárs* 1968/7. 1115. o.

¹⁰ Uo. Márkus világosan kifejezésre juttatja a materialista dialektikával kapcsolatos tanácstalanságát, azt ti., hogy nem tud mit kezdeni vele. Vö. uo. 1126—1127. o.

¹¹ Lenin: *Filozófiai füzetek*. Művei 38. köt. Bp. 1961. 207. o.

hogy a dialektika, s egyáltalán „a filozófia feladata a természettudományok vonatkozásában nem az, hogy helyettük oldja meg ezek — akárcsak legáltalánosabb feladatait”,¹² s valóban nem korlátozódik kizárólag arra, „hogy módszertani-logikai eszközöket bocsásson rendelkezésükre e feladatok megoldásához”.¹³ Ez viszont a dialektika fentebb kifejtett pozíciójából minden további nélkül belátható, amennyiben nem pusztán preszkriptíven viszonyul a szaktudományokhoz. Ám jóval szerveesebben viszonyul a szaktudományos kutatás gyakorlatához, jóval mélyebben fonódik össze ezzel a gyakorlattal, mint ahogy azt Márkus feltételezi. Indoklásul elegendőnek látszik itt a kvantummechanika filozófiai aspektusaival foglalkozó két aktív természettudós álláspontjára hivatkoznunk.

Ismeretes, hogy (amint az elméleti fizikában is pl. Einstein és Bohr, ill. követőik között folytak és folynak viták a kvantummechanika státuszát illetően¹⁴) a kvantummechanika filozófiai értelmezésének egyes kérdéseiben többféle marxista álláspont létezik. Ezúttal elegendő annak kiemelése, hogy miként nyilatkozik R. Havemann professzor,¹⁵ az adlershofi (NDK) fotokémiai laboratórium vezetője, akinek — jóllehet kritikai — álláspontja inkább Heisenberg, Born, Landau, Lifsic, Dirac stb. álláspontjához áll közelebb, s aki a Heisenberg-féle határozatlansági relációt a véletlen kategóriájának objektivitásával magyarázza, hangsúlyozván szükségszerű és véletlen dialektikáját és a szubjektivizmusra hajló ún. koppenhágai interpretáció korlátait. „Vezető természettudósaink általános műveltségéhez hozzá kellene tartozniuk alapos filozófiai ismereteknek. Ha ezt elérjük, akkor a dialektikus gondolkodás többé nem spontánul és sporadikusan, állandóan ingadozva és tételezve fog kibontakozni a fejekben, hanem egyre inkább olyan tudatos módszerré lesz, melynek segítségével megoldhatók korunk tudományának nagy kérdései . . . Magából a dologból kell kiindulni, magát a természetet kell tanulmányozni, a természet dialektikáját *konkrétan*, a maga különösségében kell feltárni, s egyelőre még nem általánosságában. Általánosságát csupán akkor érthetjük meg, miután megragadtuk különösségét. Be kell hatolnunk egészen közvetlenül a tudományban feltett kérdések problémáiba, de nem a filozófia felől. Csupán az empirikus tudománytól juthatunk el addig a dialektikáig, amely magukban a dolgokban rejlik és amely visszatükröződhet az elméletben. . . Egyetlen filozófus sem képes megmondani, hogyan kellene fel-

¹² Kortárs 1968/7. 119. o.

¹³ Uo.

¹⁴ N. Bohr és W. Heisenberg a kísérleti eszközök mérés közben megnyilvánuló s a mérés eredményét befolyásoló objektív szerepére, továbbá a hagyományos fizikai terminológia elégtelenségére hivatkozva az elemi részecskék körében végbemenő folyamatok leírására koordináták és sebességek helyett bevezették a ψ hullámfüggvényt, melynek segítségével a kvantummechanika — a koppenhágai interpretáció szerint — az elemi részecskék objektív mozgástörvényeinek rendszerét adja. Einstein kétségbevonta, hogy e rendszer a fizikai realitás teljes értékű leírása lenne, a statisztikus kvantummechanikának olyasféle szerepet tulajdonított a modern fizikában, mint aminőt a statisztikus mechanika tölt be a klasszikus fizikában.

¹⁵ Szándékosan hivatkozunk Havemannra, aki az utóbbi években rendkívül problematikus politikai nézetekkel lépett fel, mely nézeteket az NDK-ban széles körben vitatták meg. Idézésre kerülő álláspontja a természetdialektikát illetően bizonyosságul szolgál arra nézve, hogy milyen nivóbeli különbség mutatkozik problematikus társadalmi gyakorlatot hirdető, de egyúttal a dialektikát szakterületükön termékenyen alkalmazó természettudósok, és ugyancsak problematikus társadalmi gyakorlatot hirdető, de szaktudományos ismeretektől nem túlságosan háborgatott kultúrfilozófusok között.

állítani az elemi részecskék elméletét a dialektika alapján. De az elemi részecskék elméletét nem lehet kifejleszteni dialektikus gondolkodás nélkül, és a megszerzett ismereteket csupán akkor lehet a maguk teljes mélységében megérteni, ha elsajátítják a dialektikus gondolkodást,”¹⁶ — írja Havemann, s nem véletlen, hogy Hegel *Logikájának* (de nem *Természettudományokrak!*) egyes kategoriális elemzéseit több jelentős természettudományos felismerés antici-pációjának tartja.

A természet ún. „szintelméletének” hipotézisét képviselő J. P. Vigier, de Broglie tanítványa, Bohmmal, Blohincevvel stb. együtt maga is aktívan részt vett a kvantummechanika körüli fizikai vitákban. A Vigier által képviselt álláspont, mint ismeretes, hangsúlyozottabban determinista módon interpretálja a mikrorészecskék mozgástörvényeit, s a meghatározatlansági reláció helyére megismerhető, de még fel nem ismert, csupán feltételezett, ún. „rejtett paramétereket” (változókat) állít, amelyekben egzaktul formalizálni lehet a természet e szintjén érvényes speciális mozgástörvényeket. — Vigier a párizsi Mutualitében 1961. dec. 7-én tartott nyilvános vitán, melyet a természet dialektikájának problémájáról rendeztek marxisták és egzisztencialisták között, a következőket mondotta: „Az a nézet, miszerint a természetben nincs dialektika, véleményem szerint abból a tudományosan téves elképzelésből ered, hogy úgy vélik, eljuthatunk végső elemek felfedezéséhez, egykor molekulákhoz, később atomokhoz, most elemi részecskékhez, melyeknek segítségével újraalkothatjuk a valóságot. Ám a tudomány ezzel ellentétes irányban halad: valamennyi jelenség belsejében — legyenek ezek akár az elemi részecskék — egyre mélyebb mozgásokat és antagonizmusokat tár fel . . . az a tény, hogy a dialektikus kategóriák specifikus és különös jelentőségük az emberi történelemben, távolról sem csökkentíthetők alkalmazhatóságukat a természetben. Sőt továbbmegyünk: úgy vélem, csupán a természet dialektikájának keretében nyerik el teljes megismerhetőségüket és érvényességüket . . . Maga a tudománytörténet azt mutatja, hogy mindenkor, nagyon általános módon, területeket (melyeket később szinteknek nevezek) vonatkoztat-hatnak el, melyek valójában a szó dialektikus értelmében véve totalitásokként viselkednek . . . Minden ilyen leválasztott foknak valamilyen különös dialektika felel meg . . . A totalitás kategóriája, amely nem vezetendő vissza azon elemek-re, melyekből összeáll, mindenütt jelenvaló a környező természetben . . . a megismerés előtt álló probléma mindig ugyanaz: meg kell értenie a dolgok lényegi mozgását, nem a tehetetlen anyag fogalmaiban, mely külső törvényeknek engedelmeskedik, hanem a belső, mély szükegszerűség fogalmaiban, miközben a törvények nem egyebek dinamikus mozgásban levő dolgok tulajdonságainál.”¹⁷

Ambarcumjantól Szentgyörgyin, Heisenbergen, Bohron keresztül Or-celig és Piveteau-ig úgyszólván korlátlanul lehetne felsorolni azokat a természet-tudományos gyakorlatban tevékeny tudósokat, akik ha a mindenkori kifejtés módját és intenzitását tekintve különbözőképpen is, de végül is igen-lően válaszolnak arra az (itt persze erősen szimplifikált) kérdésre, hogy van-e a természetnek dialektikája. Ez a dialektika fentebb tárgyalt összefüggéseinek értelmében alighanem nyilvánvaló.

¹⁶ R. Havemann: *Dialektik ohne Dogma? Naturwissenschaft und Weltanschauung.* Hamburg 1964. 16—17. o. Vö. még a kvantummechanikára vonatkozóan uo. 72—104. o.

¹⁷ *Existentialismus und Marxismus. Eine Kontroverse zwischen Sartre, Garaudy, Hyppolite, Vigier und Orcl.* Frankfurt a. M. 1965. 71—72., 73—74., 82—83. o.

De nem Márkus György számára. Ő e téren inkább Lukács György azon egykori „neofita-marxista” történelemdialektikájának álláspontjára helyezkedik, amelyben a ma ismét divatos *Geschichte und Klassenbewußtsein* szerzője annak idején kitagadta a dialektikát a természetből, s idealista dialektikájából egyúttal kiiktatta a visszatükrözés elméletét. (Lukács György azóta maga is többször felhívta a figyelmet szóban forgó könyvének e fogyatékoságaira.)¹⁸ De Márkus tulajdonképpen még a visszatérés e gesztusában sem túlságosan eredeti. Tordai Zádorral közösen írott könyvének előszavában még egyenesen a természettudományos felfedezések közkinccsé válásával illusztrálja azt, hogy a dialektika egyes elemei bevonultak a közgondolkodásba.¹⁹ Sartre pedig már négy esztendővel korábban posztulálta (Lukács *Geschichte und Klassenbewußtsein*-jét ezzel bizonyos fókig az érdeklődés homlokterébe tolva), hogy: „A természetben nincsen dialektika, csak az, amelyet belehelyeztek.”²⁰

Ami mármost ironikus ebben a szellemi konstellációban, az az, hogy míg Sartre a természetdialektikát elutasító álláspontját az érett Lukács egzisztencializmus-kritikájával való vitája közepette fejti ki, addig röpké négy év alatt a természettudományokban folyó kutatás valószínűleg beható vizsgálata Márkus számára olyan döntő bizonyítékokkal szolgált a természetdialektikával szemben, hogy ma már ő is nyugodtan eliminálhatónak tartja. Sajnos e minden kétséget kizáró bizonyítékok közül egyetlen egyet sem tár szóbanforgó cikkében a közvélemény elé. Ellenben megtudhatjuk, hogy „a 'standard' irodalomban szereplő . . . kategóriák (pl. dialektikus ellentmondás, tagadás stb.) kapcsán eltérő probléma vetődik fel: e fogalmak, legalábbis Marxnál, elsődlegesen társadalmi problematikára irányultak. Általánosításuk, a természeti jelenségekre való kiterjesztésük — lényegében már Engelsnél — kellő fogalmi tisztítás nélkül ment végbe . . .”²¹

Ezzel a kijelentéssel egyszersmind Márkus koncepciójának központi problémájához érkeztünk, bár e felfogásával nem áll egyedül, mint ezt ő maga is említi. Vajda Mihály szerint pl. „minden természetfilozófiai kérdésfeltevés társadalmi kérdések derivátuma.”²² Ezáltal abból a történeti és tudománytörténeti elemzések számára egyaránt fontos tényből, hogy a dialektika első modern kifejtői, s ezúttal nem is annyira Hegel, mint inkább Marx, egy meghatározott társadalmi-történelmi helyzetben dolgozták ki elméletüket, s alkalmazták a társadalmi praxisban, politikai tevékenységükben, a Márkus-féle koncepció olyan triviális következtetésekre jut, mely differenciálatlan egységben mutat be valójában csak különbözőként összefüggő és bizonyos mértékben egybeeső mozzanatokat. Mindenekelőtt nem tesznek különbséget a min-

¹⁸ Vö. G. Lukács: *Probleme des Realismus*. Berlin 1955. 231. o., uő.: *Schriften zur Ideologie und Politik*. Neuwied-Berlin 1967. 327. o., valamint Iring Fetscher: *Der Marxismus, seine Geschichte in Dokumenten*. München 1962. 221—222. o.

¹⁹ Vö. Márkus Gy.—Tordai Z.: *Irányzatok a mai polgári filozófiában*. Bp. 1964. 18—19. o.

²⁰ J.—P. Sartre: *Critique de la raison dialectique I. Théorie des ensembles pratiques*. Paris 1960, 127. o.

²¹ *Kortárs* 1968/7. 1114. o. Csúpnán futólag említjük meg, hogy a dialektika története ellentétes irányú mozgást is ismer, azt ti., hogy a dialektika kategoriális összefüggéseire vonatkozó törvényeket a hegeli logika túlnyomórészt természettudományos tényanyag vizsgálatának eredményeképp konstituálta. Hasonló a helyzet a modern dialektika egyes összefüggéseinek korai kifejtőjével, Cusanussal.

²² Vajda Mihály: *Objektív természetkép és társadalmi praxis*. Magyar Filozófiai Szemle 1967/2, 325. o.

denkori objektum, a róla alkotott mindenkori elmélet (ha tetszik, ezen objektum rendszeres, optimális fogalma) s a hozzá vezető megismerésszerű tevékenység objektív — ám nem csupán a fiziológia, pszichológia stb. tárgykörébe eső, hanem egyúttal — társadalmi-praktikus feltételei között.

Így azután félreismerve e mozzanatok dialektikáját, a tényleges társadalmi életfolyamat egységének helyére üres absztrakció kerül. Tehát egyfelől a természetdialektika s egyáltalán a dialektika elvetésével kihagyják az objektivitásból azt az emberi-praktikus mozzanatot, azt a társadalmilag tevékeny anyagszerét ember és természet között, mely nemcsak *conditio sine qua non*ja, hanem egyenesen integráns mozzanata objektivitás és szubjektivitás dialektikájának. S melynek kedvéért másfelől a történelmi-társadalmi létezés szférájából számúzik e létezés (épp a praxisban, s kiváltképp a modern praxisban tudományos elemzések tárgyaül szolgáló) objektivitását. A természeti jelenségek tudományos tanulmányozásának gyakorlatában feltáruló dialektika bizonyítékai éppen úgy érintetlenül hagyják e kultúrkoncepció híveit, mint az a tény, hogy különös előszeretettel — ám különös módon — idézett szerzőjük, Marx, a *Tőke* módszertani alapvetésekor kifejezetten olyan „magasabb vagy alacsonyabb fejlettségi fokon álló társadalmi antagonizmusokról” beszél, „melyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak”, hogy ezért a tőkés termelés vizsgálatakor „magukról ezekről a törvényekről van szó, ezekről a vas szükségszerűséggel ható és érvényesülő tendenciákról”, s hogy végül „személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói. Álláspontom, amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire föléjük emelkedhet is szubjektíve.”²³

Marx egyúttal félreérthetetlen világossággal mutatott rá arra a szerepre, amelyet a társadalom gyakorlatában e mozgástörvények és felismerésük játszik: „Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének . . . természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeltileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.”²⁴

A nyugati marxizáló irodalomban igen elterjedt „praxis-filozófia”, melyhez Márkus is csatlakozik, ezzel szemben úgy véli, hogy míg Engels naturalisztikusan azonosítja a természet törvényeivel a társadalmi történesek törvényeit, addig Marxnál „e törvények, feloldván magukat a felszabadított individuumok ésszerű akcióiban, *eltűnnek*.”²⁵

A torzítás itt nyilvánvaló: a marxizmus-leninizmus klasszikusai sohasem azonosították egyszerűen a természeti törvényeket a társadalmi praxis természet törvényeivel, viszont mindkét esetben törvényről szóltak. Mármost amilyen igaz az, hogy a dialektikájától megfosztott tudományos praxis és az approximatív tudományos megismerhetőségétől eloldott társadalmi praxis ugyanannak az antidialektikának a terméke, éppúgy igaz az is, hogy az egységes társadalmi életfolyamatban, ahol a tudományos ismeretek valósággal összefüggő közeget alkotnak, a természetben és a társadalomban fellelhető

²³ Marx: *A tőke* I. MEM 23. Bp. 1967. 6. és 9. o.

²⁴ *Uo.* 9. o.

²⁵ Alfred Schmidt: *Zum Verhältnis von Geschichte und Natur im dialektischen Materialismus.* (Az *Existentialismus und Marxismus* c. kötet utószava 147. o.)

dialektika — megjelenéseinek minden különbözősége ellenére — ugyanaz a dialektika.

Marxban, aki ismert formulájában találóan jellemezte a társadalmi történéseknek a természeti történéseken belüli specialitását²⁶, már ifjúkorában felmerült természet és társadalom szerves egymásbakapcsolódása láttán az ezeket tanulmányozó tudományok dialektikájának gondolata: „Maga a történelem a *természettörténetnek*, a természet emberré levésének *valóságos* része. A természettudomány később éppúgy be fogja sorolni maga alá az emberről szóló tudományt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt: egy tudomány lesz.”²⁷

Márkusban viszont nyilván az a gondolat merült fel, hogy ha már álláspontja popularizációjához nem talál elegendő megfelelő szaktekintélyt, akkor egyszerűen megmásítja a nemzetközi méreteken folyó ideológiai harc közepette kifejtett pozíciókat. Mert, ha nem így van, akkor vajon miért tüntette fel — saját, természet-dialektikát tagadó és társadalmi praxist kiüresítő koncepciójának néhány hazai híve mellett a jugoszláv Mihailo Markovic nevét, aki ebben a vonatkozásban közismerten épp az ellenkezőjét állítja annak, amit Márkus? Ismeretes, hogy Markovic első között lépett fel a zágrábi Praxis-kör nézeteivel szemben, s egy gondolatgazdag és precíz tanulmányában (épp Lukács *Geschichte und Klassenbewußtsein*jével vitázva) fejti ki a dialektikával kapcsolatos elgondolásait. E tanulmányában, amely alapvetően a természeti folyamatok dialektikájának elismerésén nyugvó koncepciót mutat, a következő kijelentés található a — Márkus által is képviselt — elképzelések tudományos értékét illetően: „Tehát 1844 után . . . mindazok a teoretikusok nem voltak Marx színvonalán, akik nem fogták fel, hogy: az az igazi emberi természet, amely az emberi történelemben keletkezik; a természet az emberről szóló tudomány közvetlen tárgya, mint ahogy az ember is közvetlen tárgya a természetről szóló tudománynak; a természettudomány és az emberről szóló tudomány egy egységes tudományhoz tartozik, eszerint tehát a természet dialektikája és a társadalom dialektikája egy és ugyanaz a dialektika.”²⁸

De ha a „társadalmi lét ontológiájának” megírásával foglalkozó Lukács György legutóbb közreadott *Beszélgetései* között tallózunk, ott is találhatunk kijelentéseket, amelyek radikálisan elhatárolják magukat a Márkuséhoz hasonló koncepcióktól.²⁹ Hogy miként emlegeti mégis Márkus Lukács kései munkásságát saját nézeteinek alátámasztására, arról a későbbiekben lesz még szó. Itt elegendő megjegyeznünk, hogy ez az eljárás a lehető legmélyebben összefügg Márkus gondolkodói módszerével. Bár Márkus igyekszik — mindezekelőtt szóban forgó cikkében — az impozáns anyagismeret látszatát kelteni, a téma tárgyalásának végeztével az eredmény óhatatlanul is Hegel mon-

²⁶ „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják”. (Marx: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. MEM 8. köt. 1962. 105. o.)

²⁷ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Bp. 1962. 75. o.

²⁸ Mihailo Marković: *A dialektika problémái*. Hid (Novi Sad). XXVIII. évf. (1964) 1. sz. 48. o. Markovic álláspontjának kifejtésével kapcsolatosan vö. még: Marković, M.: *Dialektik der Praxis*. Frankfurt a. M., 1968.; uő.: *Entfremdung und Selbstverwaltung*. In: *Folgen einer Theorie. Essays über „Das Kapital“ von Karl Marx*. Frankfurt a. M. 1967. 178—204. o.

²⁹ Vö. *Gespräche mit Georg Lukács*. (H. Holz, L. Kofler, W. Abendroth.) Hrsg. Theo Pinkus, Hamburg 1967. 59. o.

datát idézi fel: „Amit ismerünk általában, az attól, hogy ismerős, még nem valami megismert.”³⁰ A tényállások mélyebb megértését e módszer számára ugyanis lehetetlenné teszi rendszeres elméleti végiggondolásuk hiánya, ami helyett a kivonatok, recenziók stb. rutinos íróinak felületes „jólértésültsége” lép elénk. (Ha itt rendszeres elméleti végiggondolásról beszélünk, természet-szerűleg nyílt rendszerről van szó.) Alighanem minden további nélkül belátható e mód zer problematikussága a marxista elmélet szempontjából, ha a felvetett kardinális kérdések tárgyalása „filozófiatörténeti” vagy informatív szempontokba ágyazódva jelentkezik is. Ha mármost ez a jólértésültség mégis kénytelen valamiképp rendezni anyagát, úgy rendszerint olyan általánosításokra ragadtatja magát, melyeket tapasztalati tények híján aligha tudna igazolni.

Ezért azután Márkus fejtegetéseinek nem is túlságosan erős oldaluk a bizonyítékok felvonultatása; így pl. valószínűleg nehézségekbe ütköznék, mondjuk, annak bizonyítása, hogy „a II. Internationale vezető teoretikusai számára... a marxizmus... minden értékeléstől és világnézeti-ideológiai állásfoglalástól mentes 'pozitív' tudomány” volt.³¹ De Márkus érvei sem megvetendők: Hermann István elmélyült elemzésével szemben, melyet szerzője a *Ceschichte und Klassenbewusstsein*-ről írt, azzal védi Lukács írását, hogy ennek nem alapvető elméleti hibái a fontosak, hanem az, hogy számtalan marxista (!) ma visszatér e műhöz. (S nyilván hibáihoz is.)

Ezen önkényes módszer formális szempontból vett atomját most már a használt fogalmak tartalmát és terjedelmét illető elmosódottságban, határozatlanságban, e fogalmak elemi definiátlanságában ismerhetjük fel. Holott a dialektikus gondolkodás megfelelő instrumentárium híján egyszerűen lehetetlen, sőt a dialektika — ma — feltételezi a gondolkodás eszközeinek nem csupán elaszticitását, hanem egyúttal fejlett precizitását és rendszerességét. Nem véletlen, hogy Hegel megjegyzi: „A bölcselkedéshez mindenekelőtt hozzátartozik, hogy minden egyes gondolatot a maga teljes precizitásában fogjunk fel, s ne elégedjünk meg azzal, ami elmosódott és határozatlan.”³² A precizitás látszólag tisztán formális követelményének megsértése azonban közvetlenül tartalmilag jelenik meg a vizsgált tárgyról alkotott elképzelésben, mégpedig a tévedés egyik okának alakjában.

Márkus nyilvánvalóan definiátlatlanul használ egyes kifejezéseket, mint pl. dialektikus materializmus, történelmi materializmus, ontológia, diszciplína, ág, irányzat. Mert különben miképpen lenne lehetséges, hogy a dialektikus és történelmi materializmus elmélete, de legalábbis elve — melyet pl. Engels még ilyen elméletnek, de legalábbis felfogásnak tekintett³³ — Márkusnál „alap-diszciplínává” lesz, valószínűleg azért, hogy a „terjedelmi” marxizmus merevsége még nyilvánvalóbb legyen. Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatnyira. Noha Márkus kijelenti, hogy a sztálini felfogás csupán egyetlen variánsa a „terjedelmi” koncepciónak,³⁴ valójában úgy mutatja be az egész koncepciót, mint amely tipikusan a sztálini idők terméke (pars pro toto),

³⁰ G. W. F. Hegel: *Phänomenologie des Geistes*. Leipzig 1937. 28. o.

³¹ *Kortárs* 1968/7. 1110. o. Vö. ezzel kapcsolatban Franz Mehring: *Neo-Marxismus*. *Neue Zeit* XX. évf. 1. köt. (1901), 585. és köv. o.

³² G. W. F. Hegel: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, (*System der Philosophie I. Die Logik*); *Werke*, Bd. 8. Stuttgart 1964. 189. o.

³³ Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. *MEM* 20. 595. o.

³⁴ *Kortárs* 1968/7. 1112. o.

s mely termék keletkezési folyamatának „Sztálin műve lényegében csak végső formát és összegeztetést adott”.³⁵

Láttuk, hogy Márkus vitája általában a materialista dialektika ellen irányul s így most már a dialektikus materializmusból azért lesz az egész „terjedelmiségre” nézve jellemzőnek tartott alapidisziplína, hogy a dogmatikus időszak tankönyveinek leegyszerűsítő felosztási alapját ki lehessen terjesztetni az egész materialista dialektikára. Pedig éppen egy filozófiai disziplína, az esztétika kérdéseiben lefolyt hazai vita mutatta meg meggyőzően, milyen problematikus a dialektikus, ill. történelmi materializmus elméletének merev elválasztása és disziplináris rögzítése. Lukács György az *Esztétikájának* alap gondolatait kifejtő előadásában,³⁶ majd a különösség kategóriáját tárgyaló monográfiájában³⁷ — bizonyos értelemben a dogmatizmusra támaszkodva, bizonyos értelemben épp rá való reakcióként az esztétikai vizsgálódások ún. dialektikus materialista részét, ill. történelmi materialista részét s ennek megfelelően dialektikus materialista problémáit és történelmi materialista problémáit posztulálta. Bár Lukács elvileg hangsúlyozta, hogy a kutatás e két irányának „szervesen, szakadatlanul, dialektikusan”³⁸ össze kell kapcsolódnia egymással, főként a pártosság kategóriájának tárgyalásakor úgy tűnt, hogy a dialektikus materialista rész izolációja, noha egyes kategóriák (pl. a különösség) elemzésénél a kutatás átmeneti érvényű, konkrét felismerésekhez vezető, elégséges munkahipotézise lehet — bizonyos komplexebb esztétikai kategóriák (így a pártosság) esetében terméketlen elvontságot eredményez. Az ekörül folytatott viták során ezért emelték ki, hogy az esztétikai tevékenység során keletkező jelenségek elemzésének módszere „a dialektikus és történelmi materializmus szempontjainak együttes alkalmazása.”³⁹ Lukács György *Esztétikája* arról tanúskodik, hogy szerzője következetesen törekedett a fenti két szempont dialektikus egységének megteremtésére, s a vizsgálat tárgyának megfelelően arányított kölcsönös viszonyuk elméleti megalapozását a marxizmus ama törekvésében látja, hogy az „a valódi folyamatot komplikált történelmi-szisztematikus meghatározásaiban ragadja meg.”⁴⁰ Lukács ugyanitt a dialektikus és történelmi materializmus szempontjainak „egymástól független tudományokként” való szétválasztását „a sztálini korszak” egyik „vulgarizáló tendenciájának” tartja. Mármost e „terjedelmi” marxisták között lezajlott vita — évekkel ezelőtt — pontosan az ellenkezőjét igazolta annak, mint amit Márkus ma még mindig a marxizmusnak kíván tulajdonítani.

A terminológiai tisztázatlanság azonban akkor bosszulja meg magát leglátványosabban, amikor Márkus a filozófiai kutatás disziplináris irányát egyszerűen filozófiai irányzatnak, nevezetesen „szcientista” irányzatnak tünteti fel. Ő maga is sejti, hogy ezen „irányzat” sok tekintetben érintkezik a „tradicionálissal” (ez csupán a terjedelmi vagy standard irányzat harmadik elnevezése!), s hogy általában a „leírt irányzatok különbsége jelentős mérték-

³⁵ Uo.

³⁶ Lukács György: *Az esztétikai visszatükrözés problémája*, MTA II. Oszt. Közl. VI. évf. (1955) 235—236. o.

³⁷ Lukács György: *A különösség mint esztétikai kategória*, Bp. 1957. 5. o.

³⁸ Lukács Gy.: *Az esztétikai visszatükrözés problémája*, 236. o.

³⁹ Szigeti József: *Bevezetés a marxista—leninista esztétikába* I. Bp. 1964. 28. o. Vö, még Szigeti József: *Művészi alkotás és pártosság Lukács György esztétikájában. Társadalmi Szemle* 1958/7—8. sz.

⁴⁰ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága* I. Bp. 1965. 11. o.

ben tematikai.”⁴¹ Eltekinthetünk itt attól, hogy már csak azért is nyilvánvaló a „szcientisták” és a „terjedelminek” nevezett marxizmus bizonyos pontokon való érintkezése, mert a „szcientistáknál” is gyakran felmerülnek a természet-tudományok filozófiai problémái. Fontosabb ennél az a tény, hogy Márkus ezen kutatási irányokkal kapcsolatban egyszerre több értelemben is használja az „ontológia” terminust. Ezért itt helyes és hamis feltevések keveredhetnek egymással. Vitathatatlan, hogy a „szcientista” problémafelvetés egyfelől az objektív és szubjektív dialektika területére eső vizsgálódásokat implicál — amennyiben logikai és ismeretelméleti, s amennyiben (bizonyos fokig) tudományelméleti kérdésekre orientálódik. Másfelől éppily vitathatatlan, hogy közvetlenül az egyes szaktudományok filozófiai megalapozással kidolgozott módszertanát illeti. (Heurisztikus funkcióját tekintve pl. mindkét irányban termékeny lehet.) Ez azonban még nem indokolja az „ontológia” terminus bevezetését. Ismeretes, hogy az ontológia (lételmélet) a „létről, mint léttel bíróról” való elmélkedések gyűjteménye, szigorúan véve arról az objektivitásról való tudást hivatott szolgáltatni, melyet nem zavart meg a szubjektum megismerésszerű előrenyomulása ebbe az objektivitásba. Ezért itt a tárgy ontológiájáról van szó, amely — ha konzekvens — e magánvaló-dologról csupán annyit képes kimondani, hogy az léttel bír. Mihelyt a szubjektum belehatol ebbe a tárgyba — objektívnek véve magát a belehatolás tényét és körülményeit is —, ez megszűnik kanti értelemben véve Ding-an-sich-nek lenni. Hegel érdeme volt, hogy felmutatta a dolgok objektív dialektikájának s az ezt megközelítő szubjektív dialektikának egységes folyamatban való összekapcsoltságát, mely folyamatban az objektivitás természete ellentmondások egész során át jut érvényre. Rendszeresebb tárgyalás esetén az objektív dialektika tartalmazza az alapvető lét- és lényeg-kategóriák összefüggéseit, mozgását stb., tehát azt, ami optimálisan megfogalmazható az objektivitás elveként, s a szubjektív dialektika írja le mostmár nemcsak a megismerésszerű megközelítés fogalmainak funkcióját és szerkezetét, átmeneteit stb., hanem a megismerés objektív gyakorlati feltételeit is, bármilyen természetűek is ezek, lévén a megismerés maga is objektív folyamat. S éppen ez utóbbi körülmény miatt a határok itt ismét relatívak, ezen objektív gyakorlati feltételek összefüggéseit egyúttal felveszi magába az objektív dialektika is. Hegel maga is így tárgyalja a szubjektív dialektikát *Logikája* III. könyvében, miközben a logikai kategóriák tárgyalását (Szubjektivitás) követően e kategóriák és a megismerés tárgyalása közé iktatja az *Objektivitás* c. fejezetet, melynek tagolódása: mechanizmus, chemizmus, teleológia — továbbá az egyéni élet, az életfolyamat és a nembeli élet tárgyalását.⁴² Ezt követi azután végül a tudomány egyetemes összefüggéseinek tárgyalása. Megjegyzendő, hogy Lenin a hegeli logika ezen fejezeteinek tanulmányozásakor — eltekintve most a megismerés és gyakorlat dialektikájáról mondottaktól — kiemelte: „Ha a logikában a szubjektumnak az objektumhoz való viszonyát vizsgáljuk, figyelembe kell venni a *konkrét* szubjektum általános létfeltételeit (= *a z e m b e r é l e t é t*) is az objektív helyzetben.”⁴³

Messze túlmenne jelen fejtegetéseink keretein Hegel módszerének — akárcsak vázlatos — kritikai elemzése. Figyelemre méltó mindenesetre, hogy

⁴¹ Kortárs 1968/6. 1120. o.

⁴² Vö. Hegel: *Wissenschaft der Logik* II. 3. Buch 353—406. o.

⁴³ Lenin: *Filozófiai füzetek*. 187. o.

a dolgok objektív dialektikája nem tévesztendő össze a megismerés objektivitásával diszciplináris értelemben — ha, mint említettük, a határok mégoly relatívek is, —, s ebben az értelemben Hegel óta célszerűbb az ontológiát a nála tágabb és komplexebb objektív dialektika kifejezéssel illetni. Hegel szerint „mindenekelőtt az ontológia az, melynek helyére az objektív logika lép.”⁴⁴

Nicolai Hartmann, aki az objektív dialektika területére eső s nála számos jelentékeny felismeréssel gazdagított kategóriaelemzések közé beiktatta a természetfilozófia ún. „speciális kategóriaelméletét”, ám a teleológia problémáival⁴⁵ rendszeres *Ontológiáján* kívül foglalkozott, végeredményben szintén ebben az értelemben használja az ontológia terminusát. Viszont éppen Hartmann — elemzéseinek a dialektikára nézve minden mégoly tényleges eredménye ellenére — elvileg nem konstituál dialektikus viszonyt szubjektum és objektum között, és éppen ezért — ontológiájának egy korai megalapozása — mondja ki a megoldatlan ontológiai-gnoszeológiai circulus tételezésével azt a programot, hogy „amit a léttel bíróról tudunk, azt egyedül a megismerés feltételeiből kell megérteni.”⁴⁶ De Hartmann ugyanott — igaz különválasztva ismét az ontikus és a megismerésszerű aspektust — a ratio essendinek a ratio cognoscendivel szembeni tényleges elsőbbségéről beszél, majd „középutat” keresve a lét és fogalom azonosságáról, valamint a lét fogalmi megismerhetlenségéről vallott extrém tanítások között, kategoriális elemzéseinek (azaz ontológiájának) terrénumául — *elvontan* — épp a dialektika „helyét” adja meg. Az ontológia olyan interpretációja azonban, mely a tartalmiság elvét nem veszi fel magába, s csupán a megismerés körülményeiből, előfeltevésekből, interdiszciplináris viszonyokból von le következtetéseket prognosztikus céllal, éppen igazolja Márkus György ezzel kapcsolatos ellenvetéseit. Mert túl azon, hogy e feltételek és körülmények rendkívüli változékonyságuk, „szét-szórtságuk” miatt igen nehezen formalizálhatók, ez az aspektus túlságosan egyoldalú lenne a tudományos megismerés menetrendjének megadásához. Elmélet és módszer azonban mélyen összefüggenek egymással, s Hegel joggal mondhatta, hogy „a módszer tudat arról a formáról, melyben tartalmának belső önmozgása végbemegy.”⁴⁷ (Ezért téved viszont Márkus, amikor kétségbevonja, hogy az elmélet prognózisát szolgáltató ontológiának tartalmaznia kell elméleti felismerések általánosításait.) Az elméleti megismerés tárgyának tartalma egyfelől „mértékviszonyainak csomósvonala” szerint fokozatosan formalizálható ellentmondásos relatív totalitások sorozatában, másfelől egyúttal kimeríthetetlen, s csupán megközelíthető. Amiként a mindenkori tartalom természete kölcsönhatásban (de nem egyenértékű kölcsönös függésben) van a megközelítés objektív feltételeivel, úgy az objektív dialektika kategoriális összefüggéseinek is szükségképp kölcsönhatásban kell lenniük a megismerés objektív feltételeit vizsgáló és értékelő elmélettel. Ez azonban nem jelenti a két mozzanat egyenrangúságát, kiváltképp nem a megismerését, s ezért a módszer tan filozófiai elméletének hangsúlyoznia kell a tartalom megjelenésének irányába való beállítottság dominanciáját. Márkus tehát helyesen állapítja

⁴⁴ Hegel: *Wissenschaft der Logik* I. 46. o.

⁴⁵ Vö. Nicolai Hartmann: *Teleologisches Denken*. Berlin 1951.

⁴⁶ N. Hartmann: *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*. Berlin 1965. 184. o.
és köv.

⁴⁷ Hegel: *Wissenschaft der Logik* I. 35. o.

meg, hogy a körülményekből valószínű programokhoz vezető „ontológia problematikáját nem lehet egyszer s mindenkorra kijelölni.”⁴⁸

Az objektív dialektika tehát nem redukálható a fent jelzett „ontológiára”, s az „ontológiai orientáció” módszertanilag — adott esetben — épp a dialektikus összefüggések felismeréséhez vezethet.

Ha végezetül nem tételeznénk fel, hogy az ontológia másik, az iméntivel szemben elvont változata, vagyis a szociálonológia, melyen Lukács György jelenleg is dolgozik, mást is jelent, mint amit Márkus elmond róla — mégpedig fontos szociális tényállások elemzésének igényét —, azt hihetnők: egyedüli ontikus vonatkozása az, hogy olyasmit mond el — naiv egyoldalúsággal — amit már elmondtak, helyesebben: amit már leírt az ifjú Marx, s ebben a létezési módjában „léttel bír”.

Ha máshonnan nem tudnánk, hogy Lukács György készülő művében foglalkozni kíván egyebek között a relatív értéktöbblet kategóriájának történeti funkcióváltozásával, a munkaidő és szabadidő aránybeli változásaival, az industrializáció és az automatizáció következményeivel, a manipuláció problémáival, a társadalmi kategóriák médiumának a természetiekével szembeni radikális kiterjedésével stb., azt gondolhatnók, Lukács elvont kultúronológián dolgozik. Mert Márkus a készülő műről annyi információt nyújt csupán, hogy felsorol néhány olyan közismert kategóriális összefüggést (munka, kauzalitás és teleológia, tárgyiasítás és elsajátítás stb.), melyeket, ráadásul megalapozottabb okfejtés kíséretében, jól ismerünk a marxizmus—leninizmus klasszikusainak tollából. Ezt követi Márkusnál Lukács „felismerése” arra nézve, hogy az ember „válaszoló lény”, aki reagál a társadalom életében spontánul felmerülő alternatívákra, sőt „valóban választhat”, „kérdéssé tehet” stb. — Aligha fontos hangsúlyoznunk, hogy sem az alternatívákat, sem pedig a választást nem Lukács ismerte fel először az emberiség öntudatának fejlődése folyamán, hanem ezek a filozófiatörténetben jól ismert kategóriák. Mindenesetre Márkus itt eléggé az egzisztencialista elmélkedők módjára emeli ki a „kérdéssé tétel” és a „választás” gesztusát. De azután végül is kiderül — hogy a társadalmi lét reális ontológiája nem más, mint „az ’emberi lényeg’ kibontakozásának szempontjából tekintett történelem maga.”⁴⁹ S ez a szép és emelkedett — s ráadásul praktikus — gondolat már nem tűr meg semmilyen kommentárt.

Láttuk tehát, hogy Márkus György koncepciója antidialektikus, tudományos értelemben tarthatatlan, s a különböző marxisták egész sora marad ki így az állítólag a marxista filozófiáról adott spektrumból, szó sem esik pl. G. Klausról, G. Stiehlerről, R. Thielről, a dialektikus logika hagyományos eszközökkel operáló művelőiről, vagy épp Rogowskiról, jelentős szovjet filozófusokról, mint Kedrov vagy Kon, közgazdászokról, mint Dobb vagy Lange.

A Márkus által megállapított „irányzatokból” elemzésünk végére megmaradt egyfelől a marxizmus—leninizmus — amelynek kiemelkedő elméleti teljesítményei közül aligha hiányozhat az érett marxista Lukács Györgynek mintegy *A realizmus problémáitól az Esztétikáig* bezárólag húzódó munkássága, ha Lukács ontológiával kapcsolatos álláspontját — művének megjelenté előtt — problematikusnak is véljük. A szcientista irányról kiderült, hogy nem filo-

⁴⁸ Kortárs 1968/7. 1115. o.

⁴⁹ Uo. 1118. o.

zófiai irányzat. Marad tehát másfelől Márkus — a problémákat hasonló felületességgel kezelő néhány elmélkedővel.

Ezek után, már csak a jelenség teljes megértése szempontjából is, elkerülhetetlennek látszik — mégoly futó — pillantást vetnünk e szellemi konstelláció praktikus vonatkozásaira.

*

Cseppet sem tekinthető véletlennek, hogy Márkus és pl. Kołakowski az irányzatokra történő felosztás valóságos szerkezetének feltárása után ugyanazt a — marxizmuson kívüli — pozíciót foglalják el. Kettejük nézetei között mély affinitás mutatkozik. Ám — s ez nem szolgál semmilyen adalékkal Márkus önálló gondolkodói profiljához — a dependenciák, úgy tűnik, egyirányúak, s elsősorban Márkus van kitéve megtermékenyítő hatásoknak Kołakowski részéről. Bár a Szovjetunióval, közelebbről pedig Leninnel szemben mindig is fenntartásokkal élő s apparátusszerű funkció és bürokratikus díszfunkció között különbséget nem tevő Karl Korsch nézetei iránti vonzalmát Márkus nem Kołakowskitól veszi, egész koncepciójára ez utóbbinak a hatása nyomja rá a bélyegét.

Elegendő fellapoznunk Kołakowski könyvét, az *Alternatívák nélküli embert* ahhoz, hogy meggyőződhezzünk róla: az általa támasztott szinte minden elméleti követelménynek megfelel a Márkus-féle autentikus marxizmus. Kołakowskitól azonban Márkus nem csupán olyan — enyhén szólva kétes megalapozottságú — tételeket, elvont eszméket vesz át, mint pl. hogy „*az egész emberen kívüli világ tehát emberi termék*,”⁵⁰ hanem nagyon gyakorlatias megjelöléseket is. Így pl. a „terjedelmi” kifejezés szintén Kołakowskitól való, akinél ez még ráadásul az „intézményesség” szinonimája is, míg a „funkcionális” marxizmus funkcióját „intellektuálisnak”⁵¹ tartja. Ez az elképzelés ennek megfelelően elvonatkoztat a mindenkori történelmi helyzet szerkezetétől és tartalmától, osztályviszonyaitól — egyáltalán az osztályharctól, s leválasztja a munkásmozgalom forradalmi elméletét magáról a mozgalomról. A dezideologizálás (amelyet szemérmesen ideológia-kritikának is lehet nevezni) pontosan ezt a célt szolgálja, vagyis azt, hogy egy konkrét történelmi helyzetben a valamennyi létező ideológia között (a valóságos osztályérdekek kifejezésével) leginkább helyes képet nyújtó ideológián is felmutassák a „hamis tudat” kétségtelen stigmáját, s csak ezt mutassák fel, hogy ezzel azután fellazíthassák az osztályharc ideológiai pozícióit. E szerint a furcsa szociálonológia szerint azután a politikai organizáció nem az objektív helyzet által megadott osztályhoz való kötődésben rejlik: „S ha egyszer társadalmi tényként megalkották, az organizációnak megvan a saját érdeke: a belső összetartozóság megtartása, ami elkeseredett ellenállást követel a dezintegráció minden kísérletével szemben...”⁵² Ez nem a reális társadalmi élet többé, hanem egy filozófusok által kellemessé tett elízium, mert „a filo-

⁵⁰ L. Kołakowski: *Der Mensch ohne Alternative. Von der Möglichkeit und Unmöglichkeit, Marxist zu sein*. München 1964. 15. o.

⁵¹ Uo. 20. o.

⁵² Uo. 29. o.

⁵³ Uo. 176. o.

zófiai gondolkodást az jellemzi, hogy az embereknek mint morális alanyoknak a társadalmi praxisára koncentrálódik stb . . .”⁵³

Világos, hogy ez a marxizmust egy „tudományos ideológia” mítoszának nevező, majd pedig a marxizmus totális leértékelésének illúziójáról elmélkedő⁵⁴ szemlélet — esszéisztikus gondolati apparátusával és módszerével — nem jut túlságosan mélyre társadalmi jelenségek megértésében. Ugyan ez az áramlat a dogmatizmus természetes reakciójaként jött létre, de álláspontja azóta maga is dogmává lett — különösen azáltal, hogy a marxista-leninista elmélet koherens gondolatrendszerként, egyben maga előtt tudván a kidolgozandó problémák egész sorát, túlfejlődött a dogmatizmus periódusának erősen korlátozott elméleti teljesítményein.

De épp ez a körülmény veti fel a kérdést, hogy vajon az elszánt antidogmatizmus, mely kritikai elemzések és bizonyítékok híján is bizvást leértékelően nyilatkozik pl. a Marxtól ilyen mértékben indokolatlanul különválasztott Engelsről, Leninről, míg pl. Korschot preferálja, milyen érdekek ideológiai kifejeződése s mi megállapításaiban a tudományos — és közvetve osztályharcos — teljesítmények és a hamis tudat aránya?

Figyelemre méltó, hogy a polgári társadalomtudománynak a hatalmi gépezet megfelelő irányító és manipuláló szerveihez — persze nem mindig közvetlenül — kapcsolódó képviselői, akik gyakorlatilag kénytelenek bizonyos tényállásokat (ha mégoly parciálisan is) megragadni, a dogmatizmus kérdését nem egyszer sokkal átfogóbban, dinamikusabban, nagyobb gazdaságtani ismeretanyag birtokában szemlélik, mint az ideológiakritikusok. Így pl. W. Hofmann hangsúlyozza az „antisztálinista koncepció tudomány előttes állását.”⁵⁵

Ám itt újabb kérdés vetődik fel. Vajon azok, akik elmélet és gyakorlat dialektikáját félreértve s a konkrét történelmet elvontan-nembelivé üresítve a „sztálini korszakban” egyszerűen egy valamely „filozófia gyakorlati realizációját” látják,⁵⁶ most a „praxis” egyoldalú és üres elméletének felvetésével vajon miféle konkrét társadalmi-politikai gyakorlat iránt szükségletüknek adnak kifejezést?

Barlay László

⁵⁴ Uo. 31. o.

⁵⁵ W. Hofmann: *Stalinismus und Antikommunismus. Zur Soziologie des Ost—West Konflikts*. Frankfurt a. M. 1967. 11. o.

⁵⁶ *Kortárs* 1968/7. 1112—1113. o.